Лицар і характерник

(Легенда)

На моє прохання розповісти що-небудь про Шевченка, дід Шепель тільки знизав плечима.

– Що ж я тобі, синашу, про нього розкажу?

– Те, що чули й знаєте, про те й розкажіть, – кажу я йому.

Дід думає. Він сидить на лежанці, підмостивши під плечі й під себе якесь дрантя, чи то старі рядюжки, чи то мішки – не розібрати. Хата в діда маленька, стародавня, на двоє віконець і на половину затушкованих знадвору, щоб не так вітер хату настуджував. У кутку під почорнілими образами старий варстат із недоробленою рядниною. На варстаті робить його баба – третя йому жінка, ще міцна баба, а він їй тільки цівки сучить. Дідові без мала сто років, а бабі на тридцять менше. Старий дід Шепель, дуже старий. Увесь висох, зморщився, голова облізла, лице, немов перепечене в золі яблуко, чорне й порепане. Проте він ще тримається рівно й бадьоро, хоч літа своїм тягарем, як брилою тисячопудовою, тягнуть його до землі. У хаті тепло й затишно, як у гнізді, незважаючи на те, що надворі мороз і хуртовина.

Баби немає, й ми з дідом тільки вдвох. Мене до нього справили ще з Звиногородки, як до людини, що знає чимало про минувшину, а особливо багато про Шевченка. Мені так і сказали, що, мовляв, поспішіть побачити вікову людину – свідка далекої минувшини. Спочатку дід прийняв мене непривітно. У розмову не встрявав, а тільки відповідав, і то неохоче, на мої запитання. Як зараз пам’ятаю: увійшов до хати, щасливо поминувши в манюсіньких, зовсім темних сінцях, що разом були й за комірчину, якісь боденьки, відра, перекинуті старі жорна, санки-ґринджоли та клуночки з пашнею, і привітався.

– Здоров! – сказав дід, прищулюючи очи, що сиділи десь глибоко під товстими острішками сивих брів.

– Насилу вас найшов, – кажу йому. – Ви дід Шепель?

– Я, а хіба що?

– Та так… Навідатись прийшов.

– А хто ж ти будеш за оден?

Мені довелося дуже обережно й дипломатично йому пояснити, хто я, звідки приїхав, та чого мене до нього в таку пору лихо принесло. Знаючи, що між отакими старими є чимало потайних і недовірливих людей, я нарочито похвалив його, виявивши притому своє захоплення від його такої глибокої й мудрої старости. І я не помилився. Шепель урешті мені довірився, став привітний і балакучий. Багато з того, що він знав і бачив колись, забув. Літа беруть своє. Проте, чимало ще з того, що бачив і пережив, залишилося в його тямкові.

Шевченка він бачив тільки раз, але коли – так і не пригадає, тільки від людей чув багато про нього дивного, як людину надзвичайну, чулу й безмірно правдиву. Вірив сам, що Шевченко міг усе зробити, бо Тарас – син мужицький та до того ж ще й був характерник, і лицар.

Пани мали від нього багато лиха, але ніяк не могли його здихатися.

– От я тобі, синашу, розповім про те, як цей самий Шевченко за бідний люд заступався та як панів обдурював, – промовив дід Шепель після хвилинної мовчанки, – не я це видумав, а люди так оповідають. Великий він, кажуть, штукар був…

Він зручніше вмостився й почав.

– У одному селі, а в якому саме – не знаю, може, й у самій Тарасівці, жив тоді якийсь дуже багатий пан. І був він такий лютий та жорстокий, що трудно й сказати. Тяжко було бідному людові в нього. Дехто не видержував і безвісти тікав од такого пана. Бодай той час не вертався ніколи, – зідхнув дід Шепель. – Хто каже, що колись було добре, а тепер зле, не вірте. Брешуть, сучого сина діти. Добре жили і тоді тільки багаті, а бідні горювали он як… Скажений був той пан. Бив, катував та знущався з бідного християнина, чи було за що, чи ні, гірше од татарина. Не в одного з кріпаків до самої смерти рубці залишилися на спині та задові, звиніть на слові…

Йому, чортові, кажуть, було, ніяк не догодиш. Рано виїдеш на роботу, б’є. Каже, чого так рано. Запізнишся – теж б’є, щоб ледачим не був. Непокірних до салдатів здавав, а колись у салдатах двадцять п’ять років треба було служити, не так, як тепер. Ну, а як пішов у салдати, то й вік твій там пропав – підеш молодим, а вернешся дідом.

До жіноцтва був ласий, як кіт до сала. Найкращих дівчат собі брав до двору, в покоївки там чи няньки, а потім, натішившись, віддавав їх заміж за своїх конюхів, собарників, поварів та лакеїв. Одне слово, був він у себе і цар, і бог. Що хотів, те й робив із бідним людом. Не було йому ні впину, ні заборони ні від кого. І люди терпіли отакого, бо куди ж ти його підеш жалітися, коли право скрізь одне було. Ох, зазнали люди горя! – зідхнув Шепель. – Кріпацьке право, то не легка штука. До всього можна звикнути, усе можна стерпіти й простити, а от до панщини ні звикнути ніхто не міг, ні прощати знущань над собою не навчився, хоч і терпіли. Ярмо для всіх однакове. Віл – худоба, а й то радіє, коли з ярма шию виймає…

Якось у жнива, раптом приїздить до того пана великий начальник, ніби аж від самого государя. Усі груди в того начальника в хрестах та медалях, на плечах палєти золоті, остроги срібні, одежа дорога з аглицького сукна.

Сам грізний-грізний. І привіз той начальник сувору бамагу від государя. Не з порожніми руками, значить, їхав. У бамазі ж тій було списане все, що пан робив кріпакам своїм. Государ ніби писав, що, мовляв, мені, цареві руському, звісно стало, як ти знущаєшся з християн, з мого народу. Не полагається так робити, а ти от робиш, ідеш супроти мене, свого володаря. Довго я мовчав, але вже терпець увірвався і через це наказую тобі: передати свій маєток через мого післанця в мою державу, тебе ж, дітей твоїх і жінку закувати в кайдани й заслати на острів Сахалін на довічну каторгу…

Як прочитав пан такий наказ, та так і впав до ніг начальника.

– Не губіть, – каже, – мене, дайте на білому світі ще пожити. Я виправлюся…

Начальник був невблаганний. Скільки пан не просив, нічого не допомагало.

Зажурився тоді пан так, що мало не плаче. А начальник тим часом ходить між кріпаками та розпитує в них, як їм живеться, що з ними пан їхній витворює. Кріпаки, почувши, що приїхали за них заступитися, все розповіли й просили на пана якоїсь управи. Діло було саме в жнива, кріпаки, зайняті польовими роботами, спішно панський хліб убирають, щоб не обсипався. Роблять як каторжні, ні віддиху, ні спочивку. І от начальник наказує покинути роботу й піти додому відпочивати. Пан на собі волосся рве, лютує, лається, а зробити нічого не може.

Поза очи він ладен його в ложці води втопити, у вічі ж старається бути лагідним, добрим і ласкавим.

І от почав пан думати, як би це свойому лихові запобігти, чим грізне начальство задобрити.

Улаштував пан багатий обід: понаварювали та понапікали всяких страв для дорогого гостя, що хватило б для цілої двірської челяді. Думав придобритися. Дістав для такого случаю дороге столітнє ще прадідівське вино, пшеничну горілку, настояну на дивних лісових корінцях, вишнівку та слив’янку. П’ють по чарці, закусують, а в цей час їм грає музика з кріпаків та співає хор дівчат. Любили пани гарно й солодко розважатися…

Коли випили добренько та закусили, пан і каже до начальника від царя:

– А чи не можна б так зробити, щоб мого маєтку не відбирати?

Думав, начальник п’яний і піддасться на просьбу.

– Ніяк не можна, – відказує начальник.

– А ви подумайте! – і суне в руки гроші.

Хабара, значить, хотів дати. Як не схватиться тоді начальник, як не закричить на нього.

– То ви мене за хабарника маєте? Як ви смієте! Зараз же донесу государю!..

Перелякався на смерть пан і давай просити:

– Ей, ваша величність, не губіте! Усе зроблю, що накажете, тільки не розоряйте мене.

Задумався начальник. Довго думав, ніби й справді шкода йому стало пана, а сам вигадував, що б таке зробити панові, як би його провчити.

– Добре, – каже начальник. – Маєток залишу вам, і государеві не донесу за ваш хабар для мене, але щоб я й государ ніколи більше не чули скарг на вас від кріпаків, бо тоді ще гірше буде.

– Даю слово, що не зобіжатиму більше кріпаків, – радо погоджується той.

– Але це не все, – знову каже начальник. – Маєток залишаю вам із такою умовою, що ваші ж кріпаки та вас же виб’ють різками на моїх очах. За таке добро не страшно й потерпіти…

Панові шкода було маєтку та страшно й совісно за себе. Довго думав, радився навіть із жінкою й нарешті погодився. Кажуть, пана тоді добре вишмагали лозиною. Того ж вечора начальник, мило попрощавшись із паном, поїхав. Другого дня пан, гуляючи по саду, побачив на одній доріжці такого написа:

"Отак сами себе дурні б’ють – я не начальник, а Шевченко". Пан остовпів од несподіванки. Як, його колишній кріпак та так над ним познущався!

Гукнув конюхів, лакеїв і дав наказа догнати самозванця. Кинулись вершники по дорогах, але Шевченко як крізь землю провалився. Так таки його тоді й не знайшли.

Дід Шепель відкашлявся й поправив під собою дрантя. Наївна леґенда розворушила його. Він зашарівся на виду й пожвавів.

– А то ще розказують про Тараса, як він уже тоді людей рівняв, – мовив дід Шепель після хвилинної мовчанки.

– Як це так рівняв? – перепитую я.

– Волю народові віщував. Одверто йому не можна було виступати, так він на хитрики пустився. Ось слухай-но, що я тобі розкажу, а тоді побачиш сам, який то чоловік був хитрий та справедливий. Кажуть, якось заїхав він у гості до пана в Зелену Діброву. Село таке тут недалечко, – пояснив дід. – Про цього пана народ говорив, що він теж був характерник і вмів одводити грім та блискавку якоюсь залізною паличкою. Шевченко не признався йому, хто він за один справді є, а назвався малярем і штукарем із Петербурху. Не можна було тоді йому признатися, бо пани його дуже ненавиділи за те, що за мужиків він ото дуже стояв, і скрізь шукали його. Так от… Пан Зеленодібровський дуже радо його прийняв, угостив добре, показав йому свій маєток та похвалився своїми достатками. Тарас слухав та на вус мотав. Другого дня ранком пан поїхав собі на лан навідатися, як ідуть жнив’яні роботи, а Шевченко дома залишився. Згодом, вивідавши, що в палацові нікого немає з панського кодла, гукнув на покоївку. Дівчина прийшла.

– Чого вам, пане? – питається вона в Шевченка, низько вклонившися.

– Принеси мені, дочко, усякої пашні по жмені й склич сюди челядь двірську, – сказав він ласкаво.

Не посміла дівчина не послухати пана й уволила його волю: за якийсь час принесено по жмені всякої пашні й скликано двірську челядь до покоїв. Шевченко зняв скатертину з того стола, що пани на ньому обідають, і почав насипати купками одна коло одної пашню: пшеницю, гречку, жито, ячмінь, просо, овес тощо. Дивиться на все те челядь, що прийшла до покою й обступила його, і дивно їй з такої роботи чудного пана. Дивно було якось бачити літнього, здається, розумного чоловіка, за такою незвичайною роботою. А Тарас розклав на купки все та й каже:

– Бачите, що я зробив?

– Бачимо.

– Отож, дивіться сюди, – і тикаючи своїм товстим пальцем у кожну купку, говорив: – оце – купка жита, оце – проса, оце – ячменю, оце – гречки, а оце – вівса. Купка од купки окремо й вам легко відрізнити їх і впізнати. Зараз аж шість окремих купок, а от я зроблю отакого.

І Тарас почав рукою змішувати все докупи, далі розгорнув по столові тоненько й знову питає:

– А тепер ви бачите окремі купки?

– Ні, – відповідає челядь.

– Отак, діти, буде з людьми колись. Зараз усякий народ є: руські, українці, євреї, татари, поляки, англійці, хранцузи, бідні й багаті, вільні і кріпаки. Живуть вони собі окремо отакими купками, але прийде час, що вони всі змішаються та зрівняються. Не буде тоді ні бідного, ні багатого, ні пана, ні раба. Ми до цього не доживемо, але ті, що після нас будуть, доживуть…

Накрив пашню скатеркою й сказав уже дівчині, коли челядь розійшлася:

– Нехай так буде. Як приїде пан і спитає, то ти йому все розкажеш. А тепер я піду собі до свого покою.

Приїхав пан та не сам, а з другим паном, своїм сусідою. Увійшли до кімнати. Зеленодібровський пан у веселому настроєві, бо зостався задоволений зі своїх кріпаків. Вони вже встигли поговорити про гостя Зеленодібровського пана, і сусіда з нетерплячкою чекав побачити цікавого маляра й штукаря. А тим часом подали сніданок, і вони сіли до столу. Але вони були дуже здивовані з того, що під скатертиною оказалась пашня, чого ніколи не бувало в господі. Покликали покоївку.

– Що це за зерно? – питають.

– А це пан таке наробили.

– Який пан?

– Ваш гість. – І розповіла все чисто, як просив Тарас.

– Це Шевченкова робота!.. – промовив зблідлий сусіда Зеленодібровського пана.

– Де він? – запитав у наймички Зеленодібровський пан. – У себе?

– Атож.

Але в покою вже не було Тараса. Він непомітно зник. Відрядили гонців за ним. Обидва пани сами теж виїхали. Коли виїздили з брами, то здибали старця з лірою. Старий дідуган сидів собі коло панської хвіртки й грав. До нього вже підійшли діти та молодиці послухати.

– Не бачили, тут не проходив ніякий пан? – спиталися в лірника.

– Аякже, проходив.

– Куди пішов? У який бік?

– Отуди. – І старець махнув рукою в бік Тарасівки.

Коли верхівці поїхали, старець забрав хутко ліру, сакви й пішов собі до села. То був сам Шевченко.

Проте його все-таки заарештували. Де він попався, ніхто не знає. Привели до Корсуня закованого в кандали й посадовили до тюрми. Усі знали, на що здатний Тарас, а через те до нього поставили велику стражу і посадовили в кімнату з маленьким віконечком та з

товстелезними мурами. Нікуди його не пускають, гулять не дозволяють. Їсти дають хліб та воду крізь віконечко в дверях. Боялися за нього. Дуже вже насолив панам Тарас. Велике горе й муку терпів він у тюрмі, а проте не падав духом. Сторожа завжди чула його спів у каморі. А співав Тарас, кажуть, дуже гарно та все пісень козацьких, старих. Так минуло кілька день. Начальство впевнилося, що Тарас скорився й не втече. Нагляд був послаблений. Але одного разу чомусь не стало чути співу. Відчинили камору, аж там немає в’язня. Тарас утік, а на мурові залишив тільки свій патрет і надпис…

Дід Шепель замовк. У хаті починало сутеніти. Я думав: якою все-таки велетенською постаттю стоїть Тарас Шевченко, цей найкращий народній трубадур, на скрижалях нашої історичної минувшини. Скільки світлого й радісного залишив він по собі в наших серцях.

Записано 1928 р. на Звиногородщині.